

İktisadi Analizde Zaman Cetvellerinin Kullanılması: 2006 Türkiye Zaman Kullanım Anket Verisi Üzerine Bir Değerlendirme¹

Emel Memiş, Ankara Üniversitesi SBF, e-posta: emel.memis@gmail.com.

Burca Kızılırmak, Ankara Üniversitesi SBF, e-posta: burca@politics.ankara.edu.tr.

Giriş

Bu yazıda Türkiye İstatistik Kurumu'nun, ilk kez 2006 yılında uyguladığı ulusal kapsamlı ve uluslararası karşılaştırılabilir nitelikteki zaman kullanım anketinin (zaman cetveli) kullanıcı gözüyle değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma, zaman cetvellerinin genel olarak iktisadi analize ve bu sayıda işlenen yoksulluk temasına yönelik araştırmalara katkısını ortaya koymaya çalışacak ve Türkiye ve diğer ülke örneklerine ait mevcut araştırmaların ışığında, zaman kullanım anket uygulamasına dair verinin kullanım alanını geliştirebilecek öneriler sunacaktır.

Zaman, sahip olduğumuz kısıtlı kaynaklardan biridir. Zaman nihai kaynaktır ve başlangıçta faktör donatımlarına bakıldığında eşit biçimde dağıtılmış olan tek kaynaktır (Fleming ve Spellerberg, 1999). Felsefeci Nooan, boş zaman ve özgürlüğü tartıştığı makalesinde zamana dair şöyle der: "İnsan yaşamının kaçınılmaz olarak sınırlı olması, zamanın deneyimlenme biçimini her toplumda temel bir etik mesele kılar. Eğer insan yaşamının tümü veya büyük bir kısmı rutin günlük yapılan işlerle tüketiliyorsa o zaman insanlık toplumsal olarak belirlenen zaman deneyimleme biçiminin egemenliği altındadır" (Noonan, 2008). Öyleyse zamanı nasıl deneyimlediğimizin bilgisi toplumsal olanın bilgisine ulaşmayı ve insan yaşamının geliştirilmesini hedefleyen iktisat bilimi için kaçınılmaz bir vazifedir.

Gershuny (2000), sosyal bilimcilerin yüzyıllardır oluşturmaya çalıştığı sosyal ve ekonomik gelişimlerin bilançolarını ortaya koymanın oldukça meşakkatli olduğunun altını çizer. Bu işin zorluğunun özellikle de bilançolarda yer alan göstergelerin, sınıflandırmaların gerçekte var oluşlarının bizim onların farkına varmamız ve sınıflandırmamızdan daha önce olması gerektiğinden kaynaklandığını vurgular. Gershuny bu düşüncesini şöyle bir örnekle açıklar: İngiliz kamu görevlisi Robert Giffen 1904'te çıkan eserinde maden, tarım ve imalat satışlarındaki artış hızında düşüşlerin gözlemlendiği dönemde gelir vergisi miktarının buna rağmen arttığını ve insanların da ekonominin gidişatına dair olumlu düşüncelere sahip olduğunu ortaya koymuş ve neden böyle çelişkili bir durumun gözlemlendiğini, neler olduğunu tespit etmeye çalışmıştır.

Giffen'in duruma dair 1887'deki Britanya Bilimsel İlerleme Kurumu'nun yıllık toplantısında sunduğu tespitlerden biri o dönemde bireylerin uğraşlarına dair bir gözlem. Giffen, bireylerin hane içi ve hane dışındaki faaliyetlerini gözlemleyerek 'maddi olmayan şeyleri' üreten kişilerde çok artış olduğunu görmüş ve bunun bulmacayı çözdüğünü savunmuştur. Gershuny, Giffen'in tespitini aktarırken, onun aslında bugün hizmet sektörü dediğimiz üretim biçimini keşfettiğini söyler. Hizmet sektörü çok daha sonraki yıllarda zorlu süreçlerden geçilerek de olsa ulusal hesaplar sistemine dâhil edilmeye çalışılmış ve artık alışlagelmiş anket ve ölçümlerle takip edilir hale gelmiştir. Bu örnek, yaşamın en somut hali olan günlük hayatta yerine getirdiğimiz faaliyetlerin tespit edilmesinin ne kadar önemli olduğunu oldukça açık biçimde açıklamaktadır. Günlük faaliyetler bazen, Giffen'in örneğinde olduğu gibi, ekonomik göstergeler olumsuz olduğunda refahın nasıl arttığını gösterebildiği gibi bazen de o göstergeler olumlu resim çizerken insanların yokluk ve sefalet içinde yaşadığını görmemizi sağlar (Gershuny, 2000).

Zamanın nasıl deneyimlendiğine dair en somut bilgiye bugün artık çok daha yaygın olarak uygulanan zaman kullanım anketleri sayesinde ulaşılabilmektedir. Zaman kullanım anketlerinden elde edilen temel veri, yapılan faaliyet ve bu faaliyete ayrılan zaman bilgisine yöneliktir. Kişilerin 24 saatlik bir zaman dilimini nasıl, hangi faaliyete harcayarak geçirdiği bilgisini demografik ve hanehalkı özellikleriyle birlikte sunar. Bu faaliyetlerin bir kısmı ücretli veya ücretsiz çalışma zamanı gibi ekonomik faaliyetlere ayrılan zamandır. Bir kısmı da uyku gibi ekonomik olma niteliği taşımayan faaliyetlere yöneliktir. Zaman cetvellerinin küçük ölçekli örnekleri çok daha gerilere giderken, büyük ölçekte hazırlanması ve derlenmesi 1920'lerin ilk yıllarına uzanır. Sovyet ekonomist Stanislav Strumilin'in Moskova'da sanayi işçilerine uyguladığı anket 24 saat tam gün zaman bütçelerinin oluşturulmasını sağlamıştır (Michelsen, 2005).² İzleyen çalışmalarla, Strumilin ve diğer araştırmacılar, memur, çiftçi ve işsizlerin de zaman kullanım kalıplarını, incelemek amacıyla kapsam dâhiline almıştır. Veriler temel olarak kişisel ihtiyaçlara, çocuk bakımına, eğitim faaliyetlerine, dini faaliyetlere ve boş zaman faaliyetlerine harcanan zaman bilgisini sunar. Bu liste, bugün kullanılan en geniş faaliyet kategorilerinden, ekonomik olmayan faaliyetleri kapsamaktadır. Bu anketler, gelişmiş ülkelerde 1960'lardan itibaren gelişmekte olan pek çok ülkede ise 1990'ların sonlarından itibaren ulusal düzeyde düzenli olarak yapılmaya başlanmıştır. Günümüze gelindiğinde gelişmiş ülkelerin ulusal ve hatta çokuluslu karşılaştırılabilir zaman kullanım verilerine ulaşmak da mümkündür. Bu konuda yazında değerlendirme çalışmaları bulunmaktadır.³ Altmışa yakın gelişmekte olan ülkeye ait zaman kullanım verilerinin kullanılan metot, kapsam ve kavramları açısından detaylı bir değerlendirilme için Hirway'a (2010) başvurulabilir.

Zaman cetvelleri son yirmi yıla kadar daha çok sosyologlar ve psikologlar tarafından kullanılıyordu. Oysa iktisadi analiz için özellikle hane ekonomisi, emek piyasası, refah iktisadi gibi alanlarda çalışan araştırmacılar için çok önemli bir kaynak sunar. Hane ekonomisinin standart zaman dağılım modellerinde kullanımı oldukça yaygındır. Kullanım alanı bugün oldukça geniş bir yelpazeyi içeren verilerin iktisadi modellerde nasıl kullanıldığına dair örnek teşkil etmesi açısından birkaç çalışmadan söz edilebilir. Klevmarken (2005), standart emek arzı esnekliklerinin zaman cetvelleri kullanılarak tahminleri yapıldığında oldukça değişiklik gösterdiğini ortaya koymuştur. Burada, Hamermesh ve Stewart (2012) ABD'ye ait zaman cetvellerini kullanarak emek üretkenliği serisi hesaplamış ve bu serinin alternatiflerinden daha konjonktürel bir yapıya sahip olduğunu göstermiştir.

Zaman cetvellerinin en önemli kullanım alanlarından biri, piyasa dışında gerçekleşen ekonomik faaliyetlerin tespit edilmesi yoluyla ekonomik yaşamın bütününe ait bilginin derlenmesi olmuştur. Bu bağlamda hane içi üretimin zaman-saat üzerinden iktisadi değerinin ölçülmesi, ulusal iktisadi değer hem kayıt dışı ekonomi bakımından hem de ücretlendirilmeyen faaliyetlerin de kaydı tutularak kapsamlı ölçümlerinin yapılması gerçekleştirilebilmiştir. Bugün bu alanda yapılmış pek çok çalışmanın öncüleri 1990'larda Duncan Ironmonger tarafından geliştirilmiştir. Ekonomik yaşamın ücretlendirilmeyen cephesinin analizi, çeşitli iktisadi değişimlerin, politikaların ve uygulamaların daha doğru ve tam olarak anlaşılabilmesi açısından büyük önem taşır. İktisadi ve sosyal refahın artmasında ücretlendirilmeyen ekonomi dâhilinde gerçekleştirilen faaliyetler önemli rol oynar. Çoğunlukla kadınlar tarafından yerine getirilen hane içinde hanehalkı bakım hizmetleri, kendi tüketimi için üretim faaliyetleri ve gönüllü işler Kuznets'in uzun yıllar önce belirttiği gibi, yaşam koşullarının iyileştirilmesine çok önemli katkıda bulunur.

Çalışma zamanının ücretli ve karşılıksız çalışma zamanı olarak iki grupta incelenebilmesi sayesinde sosyo-ekonomik eşitsizliklerin kaynağı ve sonuçlarına dair farklı bakış açıları getirilebilmiş ve çözüme yönelik politikalara da yön vermeye çalışılmıştır. İşgücü piyasasındaki toplumsal cinsiyet temelli eşitsizliklerin hane içi geleneksel işbölümünün uzantıları olduğunu ve piyasadaki eşitsizliklerin de hane içine yansıdığını ortaya koyan pek çok çalışma, daha önceki saf 'ekonomik' analizlerin içermediği bilgiye ulaşılmasını sağlamıştır. Veriler, yoksullukla mücadele politikalarına dair çıkarımlara da olanak sağlayan bulgular ortaya çıkarılmasını, yoksulluk ile karşılıksız emek cephesi arasındaki ilişkinin incelenebilmesini ve yoksulluğun yükünün kimler tarafından üstlenildiğini gösteren araştırmaların yapılmasını da sağlamıştır.⁴ Zaman cetvelleri çalışma

yaşamına bütüncül yaklaşımların geliştirilmesi için standart anketlerin ötesinde kaynak sunmuştur.

Çalışma Yaşamına Yönelik Hazırlanan Alışlagelmiş Anketlerin Ötesine Geçmek
Çalışma yaşamına dair göstergelerin oluşturulmasında temel olarak alınan anketlerde çalışma kavramı, kapsadığı 'ekonomik' faaliyetlerle sınırlıdır. Hâlihazırda geçerli Ulusal Hesaplar Sistemi (UHS), 1993'te Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen maddelerle belirlenmiştir. UHS, ekonomik büyüklüğün ölçümüne yönelik olarak ülkelerin kabul ettiği makro iktisadi gelişmelerin uluslararası alanda geçerli standartlar ve sınıflandırmalarından oluşur. İlk kez 1947'de ABD'de uygulaması yapılan UHS'nin ortaya çıkışı, Nobel ödüllü Rus asıllı Amerikalı iktisatçı Simon Kuznets'in öncülüğünde Büyük Bunalım sonrasında ekonomik analizlerin yapılabilmesi ve politika üretilebilmesi için gerekli verilerin sağlanması amacıyla yapılan çalışmalardır.

UHS'ye göre ekonomik faaliyetler piyasanın gördüğü üretim cephesi hudutlarında yer alan faaliyetlerdir. Genel olarak bu firmaların piyasada satmak üzere ürettiği mal ve hizmetler ile hanehalklarının piyasada satmak üzere veya kendi kullanımları için yaptıkları faaliyetlere denk düşer. Kendi hesabına çalışma faaliyetleri de ekonomik faaliyetler kapsamına dâhildir. UHS'ye ev hizmetlerinde temizlik, bakım işleri gibi işlerde çalıştırılan bireylerin üretim faaliyetleri de dâhildir. Ancak hanehalklarının yine kendi kullanımları için ürettikleri hizmetler bu hudutlar içinde yer almaz: Hane ve hanehalkının temizliği, bakımı, beslenmesi, eğitimi, yetiştirilmesi, hasta bakımı, yaşlı bakımı, çocuk bakımı ve benzeri faaliyetler (SNA, 2008: 98-99). Ekonomik faaliyetler kapsamına alınmayan bu faaliyetler UHS-dışı (*non-SNA*) aktiviteler sınıflandırmasına girmektedir.

Zaman Kullanım Anket verilerinin kullanımıyla, UHS ve UHS-dışı faaliyetlerin bu şekliyle ayrıştırılmasının ekonomik aktivitelerin önemli bir kısmının eksik beyan edilmesine ve ekonomilerin büyüklüğünün olduğundan düşük gösterilmesine neden olduğunu ortaya koyan pek çok araştırma mevcuttur (Beneria, 1999). Örneğin, Türkiye'de kırsal kesimde kadınların uğraşlarındaki çeşitliliğe bakıldığında kadınların tarlada çalışmanın yanında hayvanlara bakmak, bahçe ile ilgilenmek, yakacak tezek hazırlamak, gıda maddeleri, giyecek, halı, kilim, yatak, yorgan gibi ev eşyalarını üretmek, çocuk doğurup bakmak, hasta ve yaşlıların özel bakımlarını sağlamak, ailenin bütün üyelerinin günlük yaşantıları ile ilgili hizmetlerini yerine getirmek, kız çocuğunun eğitimi ve ailenin yeniden üretimi için gerekli kadınlar arası ilişkileri düzenlemek gibi faaliyetleri yerine getirdiği görülmektedir (Özbay, 1990: 125-26; Kandiyoti, 1997a). Bu faaliyetlerin

büyük çoğunluğu ekonomik faaliyet niteliği taşıdığı halde kırsal kesimde sıklıkla tarım kesiminde aile işletmelerinde bulunan kadınların kendilerini çalışıyor olarak değil de ev kadını olarak tanımladıklarını görmekteyiz (Özby, 1982: 212). Bu örnekler yalnızca kırsal kesimle kısıtlı kalmaz. Kasaba ve kentlerde ev kadını statüsünde yer alan kapıcı karısının ev işleri yanında yaptığı apartman işleri de ekonomik faaliyetlere bir diğer örnektir (Özby, 1982: 214).

İşgücü ve çalışma göstergelerinin oluşturulduğu standart anketler UHS kapsamındaki faaliyetleri yerine getirenleri işgücü, diğerlerini ekonomik olarak 'aktif olmayan' olarak tanımlar. İşgücünün resmi tanımı iş arayanlarla birlikte istihdam edilenleri (yevmiyeli, ücretli, maaşlı, kendi hesabına, işveren ya da ücretsiz aile işçisi olarak referans dönemi içinde en az bir saat bir iktisadi faaliyette bulunan kişileri ve referans haftası içinde iş başında olmasa da işi ile bağlantısı olan kişileri) içerir. Ancak yukarıdaki örneklerden de görüldüğü gibi, ev içi veya ev dışında pek çok iktisadi faaliyet yoğunlukla, 'faal olmayanlar' olarak sınıflandırılan kadınlar tarafından yerine getirilmektedir. 'İktisaden faal olan' ve 'faal olmayan' gibi kavramlar işgücüne dair istatistikleri sağlıklı bir biçimde ortaya koyamamaktadır (Özby, 1990: 115). Örneğin Bahçe ve Memiş (2010) Türkiye'de anketörlere kendilerini ev kadını olarak bildiren birçok iş arayan kadın olduğunu zaman cetvellerini kullanarak belirlemiştir. Ayrıca Özby'nin (1990: 150) işgücü istatistiklerinin kadınların üretime katılma oranlarını sağlıklı bir biçimde ortaya koyamadığına dair tespitini destekleyecek şekilde, iktisaden "faal olmadıkları" varsayılan ev kadınlarının ücretli emek faaliyetlerine zaman harcadıkları, bu veriler sayesinde gözlemlenmiştir.

Zaman cetvelleri enformel çalışmaya ve alana dair de standart anketlerin ötesine geçerek daha detaylı bilgi sağlayabilir. En basit haliyle Floro'nun (1996) da işaret ettiği gibi resmi olan çalışma saatlerinin yanı sıra gerçekleşen çalışma saatlerinin belirlenmesi, çalışma yaşamına dair önemli ipuçları sağlayabilir. Örneğin, çalışma yoğunluğu, çalışma saatlerinin uzunluğu ve bütün bunların çalışanlar üzerindeki etkilerine, yarattığı stres, sağlık problemlerine ilişkin göstergeler elde edilmesini sağlar. Ayrıca, pek çok ülkedeki uygulamalarında zaman cetvellerinde yapılan aktivitenin hangi koşullarda gerçekleştiğinin saptanmasına yönelik olarak 'nerede' ve 'kiminle' soruları yer alır. Bu tür sorular yalnızca işin çevresine ait bilgi değil, aynı zamanda o işle aynı anda ikincil olarak yapılan faaliyetlerin tespitine de yardımcı olabilir. Örneğin tarlada ekip biçerken, aynı anda hayvanların bakımıyla uğraşılması veya evde parça başı iş yaparken çocukların gözetilmesi, yemek pişirilmesi gibi. İşgücü anket verilerinden farklı olarak bireylerin günlük aktivitelerinin takip edilebilmesi, enformel çalışma biçimleri konusunda daha detaylı bilgiye sahip olmamızı

sağlar. Dedeoğlu (2010) yazında, çoğunluğunu kadınların oluşturduğu dört değişik enformel istihdam biçiminden bahsedildiğini saptar: Birincisi kadınların sanayiye yönelik ev eksenli işleri, ikincisi ücretli ev içi hizmeti, üçüncüsü kırsal kesimde ücretsiz aile işçiliği ve dördüncüsü de kadınların el işçiliği ile yaptığı üretimdir. Bu farklı istihdam biçimleri kendi içinde dahi çalışma şekli ve çalışma mekanları açısından oldukça farklılık göstermektedir. Aynı işin, örneğin parça başı işin, evde tek başına yapıldığı örnekler olduğu gibi komşunun evinde 5 ila 10 kişi biraraya gelerek veya 100-150 kişinin çalıştırıldığı atölyeler ekseninde değişebildiği görülmektedir. Bu farklılıkların standart işgücü anketlerinde yer alan sorularla yakalanabilmesi mümkün değildir. Gerçekten de tüm dünyada işgücünün neredeyse üçte birinin standart olmayan istihdam biçimlerinde yer aldığı dönemlere şahit oluyoruz. Türkiye’de de küresel rekabetin hızlanmasıyla birlikte enformel alanın daha da genişlediği ve bu alandaki üretim süreçlerinin kadın emeğini artan şekilde enformel üretime entegre ettiği gözlemlenmektedir. Bu tür hızlı değişimlerin gözlemlenebilmesi ancak zaman kullanım anketi gibi anketlerle sağlanabilmektedir.

Enformel çalışma faaliyetleri, UHS sınıflandırması içinde yer almakla birlikte bu tür çalışma biçimleriyle görünmeyen emek (karşılıksız çalışma biçimleri) arasında güçlü geçişkenliklerin varlığı nedeniyle enformel çalışma faaliyetleri görünmez hale gelebilir. Dedeoğlu’nun (2010) İstanbul’daki 10-49 arasında işçi çalıştıran firmalara ilişkin yaptığı araştırma, kadın çalışanların oranını % 70 olarak belirlemiştir. Bu oran 1990’lı yıllarda yapılan araştırmalara kıyasla çok daha yüksektir. Dedeoğlu, çoğunluğunu aile tarafından işletilen atölyelerin oluşturduğu işyerlerinde enformel emek niteliğindeki kadın emeğinin aslen nasıl görünmez hale geldiğini bizlere aktararak enformel emek ile karşılıksız emek arasındaki geçişkenliğe dair de bir örnek sunmuştur. Dedeoğlu’nun deyişiyle ‘atölyelerin gizli işçileri’ olan anneler, eşler, bacılar ve kızlar bu işleri ev işlerinin bir uzantısı olarak, ailelerine yardımda bulduklarını düşünerek yaparlar.

Çalışma yaşamının bütüncül bir yaklaşımla incelenmesi gerektiği, hem UHS hem de iktisadi niteliğe sahip çoğunlukla kadınlar tarafından üstlenilen UHS-dışı sayılan bakım işlerinin de iktisadın araştırma alanına girmesi gerektiği, feminist iktisatçılar tarafından yıllardır savunulmaktadır. Hane içi üretim faaliyetleri olarak anılan bu aktivitelerin iktisadi refahı artırdığı, kişinin ve bulunduğu hanede yaşayan bireylerin yaşam kalitesini yükselttiği pek çok iktisatçı tarafından kabul görmektedir (Joseph Stiglitz, Amartya Sen ve Jean-Paul Fitoussi, 2009). Hatta anaakım iktisadın kurucularından Marshall, Pigou ve Edgeworth’un da hane içi üretimin öneminin farkında olduklarını, ilgili dönemde erkekler için aile

ücreti politikasını önermelerinden anlıyoruz. Pujol (1992) Viktoryen ideolojinin kadın emeğine bakışını incelediği çalışmasında ünlü iktisatçıların benzer görüşlerine yer verir. Buna rağmen bugün iktisatta kadının hane içi emeğinin halen 'görünmeyen' olmasının ardında yatan iki temel neden bulunmaktadır (Memiş ve Özay, 2011). Bunlardan birincisi egemen iktisat anlayışının iktidarını sürdürme ihtiyacıdır. İkincisi de bu görünmezliğin kapitalist ekonominin temel dinamiği gereği olmasıdır. Diğer sosyal bilimlerden farklı olarak iktisat yazını ve özellikle de Türkiye'deki iktisat yazını feminist yaklaşımın sunduğu toplumsal cinsiyet bakış açısına güçlü bir direnç göstermekte ve bu da egemen anlayışın iktidarını sürdürme çabalarından kaynaklanmaktadır (Serdaroğlu, 2010). Temel dinamiği sermayenin birikimi olan iktisatta hane içi ücretlendirilmeyen emek piyasada mübadele edilmediğinden üretken emek olma yetisinden yoksun olduğundan ekonomik faaliyetler sınıfına dahil edilmez.

İktisadı, insan yaşamının sürdürülmesi, yaşamsal ihtiyaçların karşılanması, insanın eylem kapasitesinin geliştirilmesi gibi insan odaklı kavramlar etrafında yeniden tanımlayan iktisadi yaklaşıma göre yaşamsal ihtiyaçların üretimi, nerede gerçekleştiğinden bağımsız olarak, ister üretim ister yeniden üretim sürecinde, ister ücretli ister karşılıksız emek tarafından, ister ev içinde ister ev dışında yerine getirilsin, kısacası her ne şekilde ve nerede üretiliyorsa üretilsin iktisadın inceleme alanına girmelidir (Memiş ve Toğrul, 2008). Özellikle, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde üretim faaliyetlerinin oldukça büyük bir kısmının piyasa dışında yerine getirildiği göz önüne alındığında, iktisadın inceleme alanının meta ekonomisiyle kısıtlı kalmasının, bu ülkeler açısından daha da sorunlu olduğu açıktır. Örneğin, Elson (1998), UHS-dışı faaliyetlerin takip edilmeyişinden kaynaklanan bir sakıncanın, bu alanın ekonomik dengesizlikleri nasıl dengelediğinin çözümlenemeyişi olduğunu savunur. Elson, görece fiyatlardaki değişimlerin ancak bu alandaki değişim süreçleri sonucunda intibak ettiğini savunur. İşsizlik artışları sonrasında reel ücretlerin düşük tutulması, ancak ücretlendirilmeyen emeğin bu ücret sahiplerini sübvansede etmesiyle mümkün olabilir. Özellikle kriz dönemlerinde iktisadi şokların olumsuz etkilerinin hanehalkları tarafından massedildiği açıkça gözlemlenmektedir.

Zaman cetvelleri ekonomilerde ücretlendirilmeyen/görünmeyen çalışma faaliyetlerine dair bilgi sunarak standart verilerin ötesine geçer. Ücretlendirilmeyen faaliyetlerin tespit edilmesi, ölçülebilir hale gelmesi iktisadi değişimlerin ekonominin piyasalaşmamış meta ekonomisi dışında yer alan bu alandaki etkilerini inceleyebilme fırsatını da doğurmuştur. Örneğin yazında iktisadi krizler gibi değişimlerin karşılıksız emek cephesinde ciddi tahribatlara yol açtığını gösteren araştırmalar, bu alandaki eşitsizliklerin

krizlerle birlikte derinleştiğine dair sonuçları karşılıksız emeğin saat zaman cinsinden ölçümlerine dayanarak elde etmiştir. Başka ülke örnekleri üzerine yapılan çalışmalar kriz dönemlerinde, ekonominin karşılıksız emeğe dayalı görünmeyen yanı, hanelerin ayakta kalabilmesini, çalışanların krizin bütün sarsıcı etkilerine rağmen düşük ücretlerle yaşamlarını sürdürebilmesini sağladığını belirtmektedir. Kriz dönemlerinde kadınlar, özellikle de yoksul hanelerde yaşayan kadınlar, yaşamlarındaki orantısız iş yükünün daha da arttığının farkına varırlar. Hane bireylerinin işsiz kalması ve gelirin azalmasıyla karşılıksız emek yükü de artar, satın alınamayan mal ve hizmetler çoğunlukla kadınlar tarafından sağlanan karşılıksız emek ile hane içinde üretilir (Floro vd., 2009). Ayrıca kriz nedeniyle kamu gelirindeki azalma kamu hizmetlerine yapılan harcamalara da yansır. Sağlık, eğitim gibi kamusal olarak sağlanan hizmetlerde kesintiler oluşur ve bu nedenle kadınların hane içinde sağladığı hizmetler olan çocukların, yaşlı ve hastaların bakımı gibi sorumlulukları daha da artar (Seguino, 2009; Antonopoulos ve Memiş, 2009). Krizlerde bir yanda kadının karşılıksız emek yükünün arttığı gözlemlenirken diğer yanda hanedeki gelir kaybını telafi etmek amacıyla kadınların işgücüne katılımlarının da arttığı görülür. Örneğin 2001 krizinde Türkiye’de hanedeki gelir kaybını telafi etmek için kadınların işgücüne katılım oranı artar (Kızılırmak, 2008). Artan işgücüne katılım oranları ile birlikte ücretli emek zamanının da artması ne yazık ki kadınların karşılıksız emeğe ayırdıkları zamanın azalması anlamına gelmez, aksine, kadınlar için toplam yükün arttığını, ‘çifte mesainin’ ortaya çıktığını gösterir. Örneğin, 1997 krizinde Endonezya’da kadınların karşılıksız emeğe ayırdıkları zaman % 7 oranında artarken, erkeklerin karşılıksız çalışma sürelerindeki artış sadece % 1.3 olmuştur (Elson, 2009). Zaman cetvellerinin sunduğu bu bilgi, başka anketlerle tespit edilemez ve bu bilginin iktisadi yaşamda etkili değişim süreçlerinin incelenebilmesi için göstergelerin ve araçların geliştirilmesindeki rolü büyüktür. Türkiye’de hane içi üretimin iktisadi değerini ölçmeyi amaçlayan ilk çalışma, 1996 yılında Ankara il sınırları içerisinde yapılan anket verilerine dayanarak bu üretimin medyan gelire sahip hanelerde gelirin % 15’i kadar büyüklükte olduğunu ve bu anlamda hanehalkının refah seviyesini önemli biçimde etkilediğini ortaya koymuştur (Kasnakoğlu vd., 1996). Aynı çalışmanın bulguları arasında düşük gelirli hanelerde bu rakamın hanehalkı gelirin neredeyse yarısı kadar yüksek bir seviyede olduğu da bulunmaktadır. Bu sonuç, karşılıksız emeğin, alt gelir grubundaki haneler açısından önemini bir kez daha vurgulamaktadır.

Kasnakoğlu ve Dayıoğlu (2002) bu kez, 1996 yılında sekiz ilde uygulanan pilot anket verilerini temel almış ve kadının hane içi üretiminin hanehalkı gelir içerisindeki payını; (i) asgari ücret, (ii) piyasadaki ücret maliyeti ve (iii) çoklu ücret olarak üç farklı ücret seviyesini kullanarak hesaplamıştır. Çalışma, kadınların

ürettiği değerin hane geliri içinde bu ölçütlere göre sırasıyla % 31, 39 ve % 40'lık bir paya sahip olduklarını ve kadına kıyasla erkeğin hane içi üretim değerinin ise yalnızca hane gelirinin % 10, 13 ve % 18'i kadar olduğunu göstermektedir. Kasnakoğlu ve Dayıoğlu (2002) ayrıca, hane içi üretim değerinin gayri safi milli hâsıla içerisindeki payının, kullandıkları üç farklı hesaplama yöntemiyle % 34 ile % 52 arasında değiştiğini belirlemiştir. Gündüz (2008) ise ulusal düzeyde ilk defa derlenen 2006 yılı zaman cetvellerini kullanarak hane içi üretimin hem gayri safi yurt içi ve hanehalkı geliri bakımından büyüklüğünü hem de bu emeğin sektör bazında ekonomiye katkısını göstermektedir. Daha önceki bulguları destekler nitelikte Gündüz (2008) hane içi emeğin Türkiye genelinde üretilen iktisadi değerin % 24'ü ile % 45'ine karşılık gelecek büyüklükte bir değer ürettiğini ve bu üretim içerisinde kadının payının % 79 ile % 89 arasında değiştiğini belirlemiştir. Tüm bu çalışmalar zaman cetvellerinden sağlanan verilerle çalışma yaşamına, ekonomik faaliyetlerin ölçümüne yönelik daha kapsamlı ve sağlıklı bilgi elde edilebildiğini göstermektedir. Zaman cetvelleri çalışmaya dair alışlagelmiş göstergelerin yetersiz kaldığı alanlarda görünmeyen ekonomiyi görünür kılarak mevcut göstergelerin geliştirilmesinde kullanıldığı gibi aynı zamanda kişilerin sosyo-ekonomik koşullarına dair yeni sosyal ve ekonomik göstergelerin geliştirilmesinde de kullanılabilir.

Farklı Sosyo-ekonomik Göstergelerin Geliştirilmesi

Zaman cetvellerinden elde edilen verilerle zamansal stres, yoksulluk, beşeri refah ve gelişim alanlarında kullanılacak göstergeler üretilebilmektedir. Zaman yoksulluğuna dair örnekler basit birtakım endeksler, örneğin boş zamanın toplam zaman içindeki payı, toplam çalışma zamanının toplam zaman içindeki payının yanı sıra Rania vd.'nin bu sayıda yer alan yazısında anlatıldığı gibi, daha gelişkin çok boyutlu diğer yoksunluklarla ilişkilendirilmiş ölçümler çıkarılabilmektedir. Hirway (2005) beşeri gelişim göstergelerine dair, eğitime ayrılan zamanın toplama oranı, gönüllü işlere ayrılan zamanın toplam içindeki payı gibi ölçüm önerileri getirir. Yine iktisadi refah ve yaşam koşullarına dair Hirway, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine yönelik de kadın ve erkeğin ücretli emek zamanı, karşılıksız çalışma zamanı ve boş zaman açısından karşılaştırılmasını sağlayacak göstergeleri örnek gösterir.

Yoksulluk üzerine yapılan çalışmalar bugün artık yoksulluk durumunun tek boyutlu gelir azlığı olarak ve durağan bir halmişçesine analiz edilmesinin çok yetersiz olacağını ortaya koymuştur. Yapısal bir sorun olan yoksullukla yapısal olmayan çözümlerle mücadele etme çabalarının işe yaramadığını, yoksulluğun halen ortadan kaldırılamadığını görmekteyiz. Yoksulluk, kişilerin potansiyelini kısıtlayan eriten, sosyal ve ekonomik haklarını kullanmaktan mahrum bırakan,

ekonomik değer üretebilecek kaynak ve değerlerden yoksunluktur, güvenceli, düzgün insana yakışır iş olanaklarından, kazanç sağlayacak mali ve diğer kamusal kaynaklardan da yoksunluktur. Yoksulluk, beslenme, barınma gibi temel insani ihtiyaçları karşılayamama durumudur ve kamusal mal ve hizmetlere erişim olanaklarından yoksunluğu da beraberinde getirir. Eğitim, sağlık hizmetlerine erişimde yoksul grupların sistematik biçimde ayrımcılığa uğradığı bilinmektedir. Güvenceli, insan onuruna yakışır biçimde çalışma olanaklarına erişemeyen bireylerin örgütlenerek hakları için mücadele verme kapasiteleri de yoksulluk sebebiyle kısıtlanır. Dolayısıyla yoksulluk durumu mevcut durumla potansiyelin farklılaşmasına neden olmaktadır. Yoksulluk üzerine yazılanlar çoğunlukla fiziksel, mali, beşeri ve sosyal sermayeden yoksunluğa yoğunlaşırken, zaman cetvelleri yoksulluğun zaman kullanımı açısından eşitsizliklere yol açtığını ve eşitsizliklerin de sonuçta yoksulluğun nedeni olabileceğini göstermektedir. Bu veriler, örneğin yoksulluk sınırı altında gelir sahibi hanelerin kısıtlarına, sorunlarına dair daha fazla bilgi sahibi olunmasını sağlar. Yoksullukla mücadelede yukarıdan aşağıya şeklinde tasarlanan çözümlerde dahi kullanılabilircek bilginin üretilmesi mümkündür. En azından ihtiyaçlarının tespit edilip temin edilmesinde yardımcı olabilir. Hirway ve Jose (2011) pek çok gelişmekte olan ülkede gelir yoksulu hanelerde yaşayan kişilerin çalışma zamanlarının % 20 ila 25'ini su taşıma, yakacak temin etme gibi temel yaşamsal ihtiyaçların haneye sağlanmasıyla harcadığını tespit etmiştir. Bu aktiviteler her ne kadar ekonomik faaliyet olarak kabul görmüyor ve düşük üretkenliği olan faaliyetler olarak düşünülüyorsa dahi, yoksul hane bireyleri bu ihtiyaçlarını giderebilmek için oldukça uzun zaman harcamak durumunda kalmaktadır. Bu açıdan düşünüldüğünde gelir getiren bir işte çalışabilmelerinin önünde de engel teşkil etmektedir. İktisatta hanelerin refahını temsil eden değişkenin yalnızca tüketim veya gelire değil aynı zamanda zamanla da ölçülebileceği, boş zamanın da bir fonksiyonu olduğu bilinir. Hatta artık eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimi temsilen, bu hizmetlerin tüketiminin de analizlere eklendiği görülmektedir. Dolayısıyla zaman cetvelleriyle geliştirebilecek farklı zaman göstergeleri de geliştirilerek refah ölçümlerinin geniş tanımlamalarına uyarlanabilir.

2006 Türkiye Zaman Kullanım Anketi

Pilot çalışması 1990'ların sonunda yapılan ulusal zaman kullanım anketi ilk kez 2006 yılında gerçekleştirilmiştir. Anketle, hanehalkı içerisinde seçilen bireylerin (15 yaş ve yukarı) bir hafta içi ve bir hafta sonu olmak üzere haftada iki gün boyunca 10'ar dakikalık aralıklarla hangi faaliyetleri yerine getirdiği kaydedilmiştir. 2006'da yapılmış olan bu anket 4.345 hanede yaşayan 10.893 ferde ait zaman kullanım verisi sağlamaktadır. Araştırma için rasgele seçilen 5.070 hane halkı ile temas kurulmuştur. Yanıtlama oranı 4.345 haneye tekabül eden

yüzde 85,7 gibi oldukça yüksek bir değerdir. Veriler yüz yüze görüşme yöntemi yanı sıra hanehalkı fertlerinin 24 saat boyunca yaptığı tüm günlük faaliyetlerini hazırlanan günlüklere kaydetmeleri yoluyla derlenmiştir. Zaman kullanım bilgisi 15 yaş ve üzeri tüm hane halkı üyeleri için elde edilmiştir. Katılımcılardan, biri hafta içi, diğeri hafta sonu olmak üzere haftanın iki günü, 24 saat boyunca faaliyetlerini 10 dakikalık aralıklar halinde kaydetmeleri istenmiştir. Zaman kullanımı faaliyet sınıflandırması için EUROSTAT günlük faaliyet sınıflaması kullanılmıştır. Ekonomik faaliyetler ve meslekler sırasıyla Avrupa Topluluğu Ekonomik Faaliyetlerin İstatistiki Sınıflandırılması (NACE Rev.1.1) ve Uluslararası Standart Meslek Sınıflaması'na (ISCO-88) göre sınıflandırılmaktadırlar. Buna göre ekonomik faaliyetler üç ana grupta sınıflandırılabilir: 1. Ücretli emek (istihdam: İş ve işle ilgili faaliyetler), 2. Karşılıksız emek (ev işi ve bakım –yemek hazırlama, bulaşık yıkama, temizlik, çamaşır, ütü, bahçe bakımı, tamirat, alışveriş vb.– ve hane halkı üyelerinin bakımı (çocuk bakımı, bağımlı yetişkin hane halkı üyesi vb. bakımı dâhil), 3. Diğer faaliyetler: Diğer karşılıksız işler (gönüllü iş ve toplantılar), kişisel bakım (yemek yeme, yıkanma ve giyinme, vb.), uyku, çalışma-egitim faaliyetleri, boş zaman (sosyal yaşam ve eğlence, spor ve açık hava faaliyetleri, hobiler ve bilgisayar ve kitle iletişim), seyahat (seyahat ve belirtilmemiş zaman kullanımı).

Elde edilen veriler, Türkiye'de karşılıksız emek yükünün düşündürücü düzeyde orantısız biçimde kadınlar tarafından üstlenildiğini göstermektedir. Bu gerçek ev kadınları haricinde, işgücü piyasasında olan ve çalışan kadınların zaman cetvellerine bakıldığında da açıkça görülmektedir. Türkiye'de çalışan kadınlar hanehalkı ve ev bakımına dört saat üç dakika zaman ayırırken erkek çalışanlar yalnızca 43 dakika ayırmaktadır. Batılı bazı ülkelerle karşılaştırıldığında bu fark dört kat daha fazladır ve yazında sıkça bahsedilen çalışan kadının ikili iş yükü savını destekler niteliktedir.

Memiş vd. (2011) Türkiye'de kadınların toplam çalışma saatlerinin % 87'sini karşılıksız emek faaliyetlerine ayırdığını, buna karşılık erkeklerin ise toplam çalışma zamanlarını % 84 oranında ücretli emeğe harcadığını belirlemiştir. Çalışma, bu geleneksel ve keskin cinsiyet temelli işbölümünü belirleyen etkenleri yaşam döngüsü analizi gerçekleştirerek incelemiş ve örneğin evliliğin kadın ve erkek üzerinde ciddi boyutlarda asimetrik etki oluşturduğu sonucuna varmıştır. Evli erkeklerin karşılıksız emek yükü bekâr dönemlerine oranla % 38 azalırken kadınların bu yükü evlilikle birlikte % 49 oranında artış göstermektedir. Çalışma, çocuk sahibi olduklarında erkeklerin kadınların hane içi yüklerini paylaşmaya başladığına dair bulgular sunarken, bu paylaşımın yalnızca ilk çocukta gözlemlendiğini de belirtmektedir. İki ve daha fazla çocuk

sahibi olduklarında erkeklerin bu paylaşımının sona erdiği gözlemlenmektedir. Bu bulgular ışığında Memiş vd. (2011) Türkiye’de kadınların yaşam döngüsü sürecinde ‘evkadinlaştığı’ sonucuna varır. Öneş vd. (2012) ise yoksulluğun kadın ve erkeklerin çalışma süreleri üzerinde asimetric etkileri olduğunu, yoksulluğun özellikle kadınların karşılıksız emeğe ayırdığı zamanı arttırdığı ve kadınların iş yükünü arttırarak kadınlarla erkekler arasındaki eşitsizliği daha da beslediğini göstermektedir.

Zaman Cetvellerinin Kullanım Alanını Genişletmek

Yazının bu bölümünde bir sonraki zaman kullanım anket uygulamasına yönelik daha önceki çalışmalarda karşılaştığımız sorunları göz önüne alarak yararlı olabileceği düşüncesiyle bazı öneriler sunmayı planladık. Bu önerilerin en başında faaliyet sınıflandırma sisteminin geliştirmekte olan ülke ekonomilere daha uygun olan bir sistemle değiştirilmesi yer alıyor. Önceki bölümlerde de belirttiğimiz gibi alışlagelmiş anketlerdeki temel sorunlardan biri enformel, standart dışı çalışma yaşamına dair mevcut göstergelerle yeterince bilgi sağlayamamasıdır. Zaman cetvellerinde kullanılan faaliyet sınıflandırması da bu anlamda çok kritiktir. 2006 verisi derlenirken bizde temel alınan, gelişmiş ülke ekonomileri için uygun olan EUROSTAT faaliyet sınıflandırmasıdır. Ancak bu sınıflandırmada ücretli çalışma tek bir faaliyet koduyla yer almaktadır. Düzenli/düzensiz bir işyerinde çalışma, güvenceli/güvencesiz çalışma bilgisinden de kişinin enformel mi yoksa formel alanda mı çalıştığı bilgisi üretilebilmektedir. Fakat çalışma koşulları öyle farklılaşabilir ki bazı durumlarda formel işte çalışma oldukça enformel, enformel alandaki işler de formel çalışma biçimine örnek olabilir (Zacharias ve Memiş, 2012). Enformel çalışma biçimlerinin Türkiye gibi yaygın olduğu ülkelerde tek kodlu bir ücretli çalışma yerine diğer geliştirmekte olan ülke örneklerinde olduğu gibi Türkiye’ye özgü bir sınıflandırma veya ülke özgüllüklerini yansıtacak nitelikte, fakat aynı zamanda uluslararası karşılaştırma yapılmasını da sağlayan, Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan Zaman Kullanım İstatistiklerine Yönelik Uluslararası Sınıflandırma (ICATUS) kullanılabilir (Zacharias ve Memiş, 2012). ICATUS hem enformel alanda malların üretimine dair hem de hizmet faaliyetlerinin daha detaylı biçimde kodlanmasını sağlar.

ICATUS, ücretlendirilmeyen karşılıksız bakım hizmetlerinin alt detaylarına ayrıştırılmış biçimde kaydedilmesini sağlar. Çocuk bakımını, fiziksel bakım ve çocukların gözetilmesi gibi farklı başlıklarda sunar. Detaylı kodlandığında, bakım hizmetlerine daha fazla zaman harcadığı, yapılan çalışmalar tarafından tespit edilmiştir. Çünkü bu kodlama biçimi bir yandan farkındalığı arttıracak, bir yandan da diğer faaliyetlerle aynı anda yapıldığı için ikincil durumda görülen çocuk gözetimi gibi hizmetlerin görünür hale gelmesini sağlayacaktır.

İkinci önermek istediğimiz husus, verilerin zaman boyutu ile ilgidir. 2006 zaman kullanım anket verisi yalnızca 2006 yılında ulusal düzeyde gerçekleştirilmiş ve bu bağlamda mevcut tek uygulamadır. Daha önce yaptığımız bir çalışmada bu probleme çözüm bulabilmek için yaşam seyri analizi izlemiştik (Memiş vd., 2011). Çalışmada şu sorulara yanıt aranmıştır. Kadınlar ve erkekler arasında karşılıksız ve ücretli emeğe ayrılan zaman bakımından farklılıklar var mıdır? Varsa, bu farklılıklar haneden haneye değişir mi? Yetişkin kadın piyasada çalıştığında/ev kadını olduğunda resim nasıl değişir? Medeni halin toplumsal cinsiyetçi işbölümüne bir etkisi var mıdır? Çocuk sahibi olmanın etkisi nedir? Amaçlarımız doğrultusunda, öncelikle haneler arasında kadın ve erkekler tarafından ücretli ve karşılıksız emeğe ayrılan zamanın ortalama seyriindeki farklılıkları ele aldık. Akabinde, karşılıksız ve ücretli emek kalıplarını araştırmak için, bir hane yaşamındaki üç önemli aşamayı sırasıyla (a) bekârlık, (b) çocuksuz evlilik/birlikte yaşama ve son olarak (c) çocuklu evlilik/birlikte yaşama olarak tanımlayarak, bir yaşam seyri incelemesi yaptık.

Burada kullanılan 'yaşam seyri' incelemesi ideal olarak, seçilen hanelere ait farklı zamanlardaki gözlemleri kullanarak yaşam seyirlerinin izlenmesine dayanmalıdır. Ancak veriler sadece bir yıla ait olduğundan bu tür bir analiz mümkün olmamıştır. Çalışmada Türk toplumunda nesiller arasında çok büyük farklılıklar olmadığını varsayarak yapay bir yaşam seyri analizi yoluna gittik. Bu analiz yöntemi, hane halkı verilerini kendi yaşam seyirlerinin farklı noktalarında kullanır ve farklı zamanlarda doğmuş olmalarından kaynaklanan etkilerin sonuçlar üzerindeki etkisinin önemsiz olduğunu varsayar. Zaman kullanımı verilerinde bir serisinin, en azından veri setindeki belli sayıda ailenin zaman içinde izlenmesi, gelecekteki araştırmaların önünü açarak gerçek bir yaşam seyri analizini mümkün kılacaktır.⁵

Üçüncü bir sorun, gelire yönelik yeterli verinin elde edilememesinden kaynaklanmaktadır. Yoksulluğun karşılıksız ve ücretli emeğe ayrılan zaman bakımından yoksulluğun kadınlar ve erkekler için farklı sonuçlar doğurup doğurmadığını incelemeyi amaçladığımız çalışmalarda⁶ karşılaştığımız zorluklardan birisi, yoksul hanelerin belirlenmesinde ortaya çıkmıştır. Türkiye'de mutlak yoksulluk sınırı TÜİK tarafından Hanehalkı Bütçe Anketi (HBA) tarafından belirlenmektedir. Ancak zaman kullanımı anketinde yer alan hane gelir dağılımının HBA'da yer alan gelir dağılımından farklı olması nedeniyle bu anketin vermiş olduğu yoksulluk sınırını kullanmamız mümkün olmadı. Bu nedenle bu çalışmada TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması'ndakine benzer bir şekilde görelî yoksulluk kavramını kullanmaya karar verdik. Yoksulluk sınırı olarak kişi başı gelirin medyan düzeyinin % 75'ini belirleyerek zaman kullanımı veri setine

uyarladığımızda kent ve kır için ayrı ayrı yoksulluk sınırı belirlememiz mümkün oldu. Zaman kullanım anketinde kullanılan gelir kategorilerinin ve dağılımının HBA ile uyumlu hale getirilmesi ileride yapılacak araştırmaları kolaylaştıracak ve geliştirecektir.

2006 Zaman Kullanımı veri setinde yer alan gelir verisi ile ilgili karşılaştığımız bir diğer zorluk ise gelirin kategorik ve hane geliri olarak derlenmiş olmasından kaynaklanmıştır. Gelirin düzey olarak değil, gelir aralıkları (kategorik) olarak belirlenmiş olması, medyan gelirin yaklaşık olarak belirlenmesine neden oldu. Hesaplamalarda her bir gelir aralığının orta noktalarını o grupta yer alan ailelerin gerçek geliri olarak kabul etmek zorunda kaldık. Gelir, gelir aralığı olarak belirlenmeyip her ailenin gerçek geliri sorulmuş olsa idi medyan gelir daha doğru olarak hesaplanabilirdi. Bu konuda anketin geliştirilebileceği bir diğer nokta, aile geliri yanında fert gelirinin de sorulması olabilirdi. Özellikle bireylerin işgücüne katılımı veya ücretli çalışma sürelerinin belirlenmesi amacıyla yapılan ekonometrik çalışmalarda kişinin kendi gelirini ayırt etmek gerekli görünüyor. Dolayısıyla bundan sonraki uygulamalarda hem kişisel gelir hem de hane gelir bilgilerinin ayrı ayrı derlenmesi çok yararlı olacaktır.

Genel olarak bu çalışmaların yürütülmesi sırasında zaman kullanım anketinin geliştirebileceği başka alanlar da karşımıza çıktı. Bunlardan birisi yaş değişkeni ile ilgili. Yaş değişkeni, kategorik olarak belirlendiğinden bireylerin yaşlarının tam olarak kaç olduğunu belirlemek mümkün olamadı. Bunun en önemli sonucu çocukların yaşları ile ilgili. Veri setinde 15 yaş altı bireylerin yaş grupları yok, diğer bir deyişe ilk yaş grubu 0-14 olarak tanımlanmış. Bu durumun sakıncası, küçük çocuklar (örneğin 0-5 yaş) ile daha büyük çocukların (örneğin 10-14 yaş) varlığının yetişkinlerin zaman kullanım kalıpları üzerindeki etkilerinin ayırt edilememesi. Oysa küçük çocukların karşılıksız emeği (özellikle kadınlarinkini) arttırması beklenir. Oysa daha büyük yaştaki çocukların ev işlerine, bazı durumlarda anne babalarının piyasa için yaptıkları işlere yardımcı oldukları bilinmektedir. Bu nedenle yaş değişkeninin kategorik değil düzey olarak sorulması, en azından yaş kategorilerinin daha dar tutulması yararlı olacaktır. Ayrıca, anket yapılan bireylerin genişletilmesinin de yararlı olacağı düşüncesindeyiz. Mevcut haliyle yalnızca 15 yaş üstü bireylerin zaman kullanımları sorulmuş durumda. Oysa çocukların zamanlarını nasıl kullandıklarını bilmek toplumda örneğin toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünün nesiller arasında devam edip etmediğini belirlemek veya çocukların piyasada çalışma durumlarını öğrenmek gibi konularda çok değerli bilgiler sunacaktır. Özellikle çocuk işçiliğinin halen ortadan kaldırılamayan bir mesele olduğu Türkiye için 15 yaş sınırı yüksektir. 2006 TÜİK verilerine göre 6-17 yaş grubu arasında yaklaşık % 6'sı çalışmaktadır.

Kırsal kesimde bu rakamın % 8'e çıktığı görülmektedir. Çocuk işçilerin yarıya yakını ücretsiz aile işçisi olarak çalışmakta. Alışlagelmiş ekonomik faaliyet tanımlarının dışına çıkılıp, hanehalkının kendi tüketimi için ürettiği hizmetlerde sorumluluk almak zorunda olan çocukları da kapsayacak bir inceleme yapılması bu mesele için büyük önem taşımaktadır ve zaman cetvelleriyle rahatlıkla mümkün olabilir.

Yine zaman kullanımı ile ilgili olarak yolda harcanan zamanı saptayabilmek önemli görünmektedir. Yolda harcanan zaman, 'seyahat ve belirlenmemiş zaman kullanımı' başlığı altında tek bir zaman kategorisi olarak tanımlanmış. Oysa karşılıksız emek için ayrılan ve işe giderken kullanılan zaman ayırt edilmeli, gerekirse ilgili zaman kullanımı kategorisine eklenmelidir.

Türkiye zaman kullanım anketinin bir diğer özelliği, fertlerin zaman kullanımlarının, biri hafta içi, diğeri hafta sonunda doldurulan günlüklere, ayrı ayrı saptanmış olması. Bu ayırım başta çalışma günleri ile tatil günlerini ayırt etmek açısından yararlı görünmekle birlikte hafta sonu da piyasada çalışan bireyler olduğundan dolayı bu tür bir analize olanak sağlamamaktadır.

Son olarak zaman kullanım kalıpları ülkedeki mevcut eşitsizliklere dair farklı bilgi sağlayacaksa derlenen verinin bu eşitsizliklerin saptanmasına uygun zemini sağlaması gerekir. Örneğin bölgesel eşitsizlikleri belirleyebilmek için kır/kent ayrımının ötesinde coğrafi bölgelerin ayrıştırılmasını mümkün kılacak değişkenler önemlidir. Kır/kent ayrımı için kullanılan nüfus büyüklüğüne dayalı bir kıstasın birbirinden çok farklı yapıya sahip iki bölge için aynı ayrıştırmayı yapamayabilir. Bir bölgedeki kent diğeri bölgede kırsal kesim özelliklerini taşıyor olabilir. Bu ayırım ancak bölgesel düzeyde temsiliyeti olan veri setleriyle ve bölgeye ait değişkenlerin oluşturulmasıyla sağlanabilir.

Türkiye 2006 zaman kullanım anketi, iktisadi analizlerde önemli boşlukları dolduracak çok değerli bilgiler sunmakta. Bu nedenle de geliştirilerek devam etmesi pek çok alanda bilgi birikimine katkıda bulunacaktır. Biz bu yazıda anketin kullanılabilceği bazı alanları belirtmeye çalıştık. Sıraladığımız önerilerle de birlikte çok sayıda analize katkıda bulunacağını düşünüyoruz.

Sonnotlar

¹ Bu yazı önemli ölçüde yazarların daha önceki çalışmalarından faydalanılarak hazırlanmıştır. Zacharias ve Memiş (2012), Memiş ve Özay (2011); Memiş, Öneş ve Kızırmak (2012), Bahçe ve Memiş (2010), bu çalışmada işlenen konuların bazılarını detaylarıyla tartışmaktadır.

² Michelson 1920'lerden önce küçük ölçekli bir çalışma ve uygulamanın ilk kez 1913'te George Bevans tarafından gerçekleştirildiğini belirtir.

³ Bkz. International Association for Time Use Research (<http://iatur.timeuse.org>).

⁴ Bkz. Memiş ve Antonopulos (2010).

⁵ Söz konusu çalışmada elde ettiğimiz sonuçlar, geleneksel toplumsal cinsiyetçi iş bölümünün Türkiye'de halen hüküm sürdüğünü göstermektedir: kadınların toplam çalışma süreleri erkeklerden çok daha uzundur ve bu fark büyük ölçüde ev işlerinin eşit paylaşılmamasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, evlenmek ve çocuk sahibi olmak, kadınların karşılıksız iş yükünü arttırdığı gibi, kadınların piyasada istihdamı önünde de önemli bir engel oluşturmaktadır.

⁶ Memiş vd. (2011) ve Kızılırmak ve Memiş (2011).

Kaynakça

Antonopoulos R ve Memiş E (2009). Toplumsal Cinsiyet Bakış Açısıyla Mevcut Küresel Ekonomik Kriz ve Gelişmekte Olan Ülke Ekonomilerine Etkileri. *Eğitim Bilim Toplum*, 7(27), 78-130.

Bahçe S A K ve Memiş E (2010). İktisadi Krizler ve Kadının Karşılıksız Emeği. *İktisat Dergisi*, 514, 35-41.

Beneria L (1999). The Enduring Debate Over Unpaid Labor. *International Labour Review*, 138(3), 287-309.

Burda M C, Hamermesh D S ve Stewart J (2012). Cyclical Variation in Labor Hours and Productivity Using the ATUS. NBER Working Papers 18603, National Bureau of Economic Research, Inc.

Dedeoğlu S (2010). Endüstriyel Üretimde Kadın ve Göçmen Emeği: Ataerkillik ve Enformel Emek. İçinde: Dedeoğlu S ve Yaman-Öztürk M (der), *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği Türkiye Örneği*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 249-276.

Elson D (1998). The Economic, the Political and the Domestic: Businesses, States and Households in the Organisation of Production. *New Political Economy*, 3(2), 189-208.

142 Memiş E ve Kızılırmak B (2012). İktisadi Analizde Zaman Cetvellerinin Kullanılması: 2006 Türkiye Zaman Kullanım Anket Verisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi* 36(4), 127-145.

Elson D (2009). Gender Equality and the Economic Crisis. Konferans sunum metni: International Development Research Centre/Society for International Development (IDRC/SID) (Ottawa, 27 Kasım 2009).

Fleming R ve Spellerberg A (1999). *Using Time Use Data, A History of Time Use Surveys and Uses of Time Use Data*. Wellington: Statistics New Zealand.

Floro M, Tornqvist A ve Tas E O (2009). The Impact of the Economic Crisis on Women's Economic Empowerment. Swedish International Development Agency Çalışma Metni Serisi. <http://www1.american.edu/academic.depts/cas/econ/workingpapers/2009-26.pdf>. Son erişim tarihi, 12/10/2010).

Floro M S (1996). We Need New Economic Indicators to Gauge Work and Well-being. *The Chronicle of Higher Education (Washington-DC)*, 43 (15), B4-B5.

Gershuny J (2000). *Changing Times: Work and Leisure in Postindustrial Society*. Oxford: Oxford University Press.

Gündüz U (2008). The Value of Household Production and Its Interactions With The Market Sector: The Case of Turkey. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.

Hirway I (2010). Methodology and Methods of Time Use Data Collection: A World Survey of the Global South Unpaid Work and the Economy. İçinde: Antonopoulos R. ve Hirway I (der), *Gender, Time-Use and Poverty in Developing Countries*, New York: Palgrave Macmillan.

Hirway I ve Jose S (2011). Understanding Women's Work Using Time-Use Statistics: The Case of India. *Feminist Economics*, 17(4), 67–92.

Hirway I (2005). Measurements Based on Time Use Statistics Some Issues. Konferans sunum metni: Unpaid Work and Economy: Gender, Poverty and Millenium Development Goals (düzenleyen Levy Economics Institute, New York, 1-3 Ekim, 2005).

Kandiyoti D (1997). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. İstanbul: Metis Yayınları.

Memiş E ve Kızılırmak B (2012). İktisadi Analizde Zaman Cetvellerinin Kullanılması: 2006 Türkiye Zaman Kullanım Anket Verisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi* 36(4), 127-145. 143

Kasnakoğlu Z ve Dayioğlu M (1996). Education and Labor Market Participation of Women in Turkey. İçinde: Bulutay, T. (der), *Education and the Labor Market in Turkey*, Ankara: TurkStat.

Kasnakoğlu Z, Dayioğlu M ve Erdil E (1996). Time Use and Estimation of the Value of Household Production, METU Economic Research Center Working Papers, Ankara.

Kasnakoğlu Z ve Dayioğlu M (2002). Measuring the Value of Home Production in Turkey. İçinde: Bulutay, T (der), *New Developments in National Accounts*, 73-97, Ankara: TurkStat.

Kızılırmak B (2008). Labour Market Participation Decisions of Married Women: Evidence from Turkey. İçinde: Deshpande, A (der), *Globalization and Development: A Handbook of New Perspective*, Oxford: Oxford University Press.

Kızılırmak B ve Memiş E (2011). Income Poverty And Intra-Household Allocation of Unpaid Work: Analysis of Time Use by Couples in Turkey. Konferans sunum metni: 33rd Conference of the International Association for Time Use Research (düzenleyen International Association for Time Use Research, Oxford, 1-3 Ağustos 2011)

Klevmarken N (2005). Estimates of labour supply functions using alternative measures of hours of work. *European Economic Review*, 49: 55-73.

Memiş E ve Özay Ö (2011). Eviçi Uğraşlardan İktisatta Karşılıksız Emeğe: Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalara İlişkin Bir Değerlendirme. Sancar S (der), *Birkaç Arpa Boyu...21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Memiş E ve Antonopouolos R (2010). Poverty, Unemployment and Unpaid Work: A Gendered Analysis for the Case of South Africa. İçinde: Antonopoulos R ve Hirway I (der), *Unpaid Work and the Economy: Gender, Time-Use and Poverty in Developing Countries*, New York: Palgrave Macmillan.

Memiş E ve Toğrul H (2008). Feminist İktisat. İçinde: Başkaya F ve Ördek A (der), *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı.

144 Memiş E ve Kızılırmak B (2012). İktisadi Analizde Zaman Cetvellerinin Kullanılması: 2006 Türkiye Zaman Kullanım Anket Verisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi* 36(4), 127-145.

Memiş E, Öneş U ve Kızılırmak B (2011). Housewifization of Women: Contextualizing Gendered Patterns of Paid and Unpaid Work. İçinde: Dedeoğlu S ve Elveren A (der), *Gender and Society in Turkey: The Impact of Neo-liberal Policies, EU Accession and Political Islam*, Londra: I.B. Taurus.

Michelson W (2005). *Time Use: Expanding Explanation in the Social Sciences*. USA: Paradigm Publishers.

Noonan J (2009). Free Time as a Necessary Condition of Free Life. *Contemporary Political Theory*, 8, 377–393.

Özbay F (1979). Kırsal Yörelere Kadının Statüsü, İşgücüne Katılımı ve Eğitim Durumu. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(1), AİTİA, Ankara.

Özbay F (1982). Ekvadınları. *Ekonomik Yaklaşım*, 3(1) AİTİA. Ankara.

Özbay F (1990). Kadınların Ev İçi ve Ev Dışı Uğraşlarındaki Değişme. İçinde: Tekeli Ş (der), *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 115-140.

Pujol M (1992). *Feminism and Anti-Feminism in Early Economic Thought*. Vermont: Edward Elgar.

Seguino S (2009). The Global Economic Crisis, Its Gender Implications, and Policy Responses. Konferans sunum metni: Gender Perspectives on the Financial Crisis Panel at the Fifty-Third Session of the Commission on the Status of Women (BM, 5 Mart, 2009). http://www.uvm.edu/~sseguino/pdf/global_crisis.pdf. Son erişim tarihi, 2/10/2010

Serdaroğlu U (2010). *İktisat ve Toplumsal Cinsiyet*. Ankara: Eflatun Yayınevi.

SNA (2008). *System of National Accounts*. <http://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008.pdf>. Son erişim tarihi, 13/11/2012.

Stiglitz J E, Sen A ve Fitoussi J (2009). Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/>. Son erişim tarihi, 1/11/2012.

Zacharias A ve Memiş E (2012). *Making time-use surveys useful for economic analysis and policy*. UNDP-Türkiye için hazırlanmış klavuz.

Memiş E ve Kızılırmak B (2012). İktisadi Analizde Zaman Cetvellerinin Kullanılması: 2006 Türkiye Zaman Kullanım Anket Verisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi* 36(4), 127-145.